

Науковий збірник «ВЕЛИКА ВОЛИНЬ»

Праці Житомирського науково-краєзнавчого

товариства дослідників Волині

Видається в Житомирі з 1902 року

Випуск 47

Житомирська обласна державна адміністрація
Національна спілка краєзнавців України
Управління культури і туризму Житомирської облдержадміністрації
Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині
Житомирський обласний краєзнавчий музей

До 75-ї річниці утворення Житомирської області

Культурний простір Житомирщини-Волині XIX-XX століть

*Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції
(24 квітня 2012 року, м. Житомир)*

У двох томах

ТОМ ДРУГИЙ

Житомир
Видавець М. Г. Косенко
2012

УДК 908:008](477.42)"18/19"(082)

ББК 71.4(4Укр-4Жит)я43

К90

К90 Культурний простір Житомирщини-Волині XIX-XX ст.: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (24 квітня 2012 р., м. Житомир)/ Голов. ред. М. Ю. Костриця.— У 2-х тт. — Т. 2.— Житомир: Видавець М. Г. Косенко, 2012. — 328 с.: іл. — (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Вип. 47).

ISSN 2220-2544 (Науковий збірник «Велика Волинь»)

Черговий випуск містить матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Культурний простір Житомирщини-Волині XIX-XX ст.».

У другому томі висвітлюються різні аспекти культурного життя Житомирщини та історичної Волині на освітянській ниві, публікуються етнографічні та фольклористичні студії краю. Окремі матеріали збірника присвячені загальним питанням краєзнавства України. Розрахований на науковців, освітян, студентів, краєзнавців, широке коло читачів.

УДК 908:0081(477.42)"18/19"(082)

ББК 71.4(4Укр-4Жит)я43

Друкується за рішенням вченої ради Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (протокол № 1 від 16 березня 2012 року).

Головний редактор М. Ю. Костриця, доктор географічних наук, професор.

Редакційна колегія:

Баженів Л. В., доктор історичних наук, професор.

Бейдик О. О., доктор географічних наук, професор.

Білоус П. В., доктор філологічних наук, професор.

Вітренко В. В.

Войцехівська І. Н., доктор історичних наук, професор.

Грузька Л. П. (заступник головного редактора).

Денисюк Г. І., доктор географічних наук, професор.

Дмитрієнко М. Г., доктор історичних наук, старший науковий співробітник.

Доценко А. І., доктор географічних наук, професор.

Єршов В. О., доктор філологічних наук, доцент.

Киричанський В. С., заслужений журналіст України.

Мицик Ю. А., доктор історичних наук, професор.

Савчук В. С., доктор історичних наук, професор.

Скавронський П. С.

Шевченко В. О. доктор географічних наук, професор.

Науковий редактор: Обозний В. В., доктор педагогічних наук, професор.

Рецензенти:

Жиліук С. І., доктор історичних наук, професор Національного університету «Острозька академія»;

Шинченко П. Г., доктор географічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент АПН України, заслужений діяч науки і техніки України.

© 2012, виключне авторське право на матеріалів цього збірника належать їхнім авторам. Відтворення текстів у будь-якому вигляді без згоди авторів не дозволяється.

© 2012, видавець М.Косенко.

Науковий збірник «Велика Волинь» зареєстровано в Сепіте

ISSN 2220-2544 International de l'ISSN Париж, Франція.

ЗМІСТ

ЕТНОГРАФІЧНІ ТА ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ СТУДІЇ

<i>ШАШКО Ю. П., КІРІЯК В.</i> ВИЗНАЧНІ КРАЄЗНАВЧО-ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТОМИРЩИНИ – ВОЛИНИ У ХІХ-ХХ СТ.	3
<i>ІВАННИКОВА Л.В.</i> ОБРЯДОВІСТЬ І ФОЛЬКЛОР ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ (ЗАСЛАВСЬКИЙ І СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКИЙ ПОВІТИ) В ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	1
<i>КОВАЛЬ-ФУЧИЛО І. М.</i> ПОМИНАЛЬНІ ГОЛОСІННЯ У СВАРИЦЕВИЧАХ: ОСНОВНІ МОТИВИ І СПЕЦИФІКА ВИКОНАННЯ.	12
<i>БЕХ М.В.</i> СЕЛО БЕХИ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКО- ЕТНОГРАФІЧНИХ СТУДІЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ).	19
<i>ГРАДОВСЬКИЙ П. М.</i> НЕДОПИСАНІ СТОРІНКИ «ЗВИЧАЇВ В С. ЗАБРІДДІ».	25
<i>МАЙДАНОВИЧ-ЛОСЕНКО Н. М.</i> РОЗВИТОК КОБЗАРСЬКОГО МИСТЕЦТВА НА МАЛИНЩИНІ.	30
<i>ЧЕРНІГОВЕЦЬ О. М.</i> ВИДОВИЩНО-ІГРОВІ ФОРМИ МОЛОДІЖНОГО ДОЗВІЛЛЯ ПІВНІЧНОЇ ВОЛИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. (ЗА ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ, ЗАПИСАНИМИ У ЗАРІЧНЕНСЬКОМУ РАЙОНІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ).	36
<i>БЕНДЮК Н.</i> СЕМАНТИКА І КОЛОРИСТИКА ПИСАНОК ПІВДЕННОЇ ВОЛИНИ.	42
<i>ДМИТРЕНКО А. А.</i> БДЖІЛЬНИЦТВО НА ЖИТОМИРСЬКОМУ ПОЛІССІ: ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ.	48
<i>МАРТИНЮК М.</i> ЗАБУТЕ, ПРОТЕ НЕ ВТРАЧЕНЕ МИСТЕЦТВО.	54
(НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ТЕХНІКИ РЕІЗЕЛЕ).	54
ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА	
<i>БЕЙДИК О.О., ЛАЗАРЕНКО В. А.</i> ЖИТОМИРЩИНА-ВОЛИНЬ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ТА НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.	58
<i>МОКРИЦЬКИЙ Г. П.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ «МАЛОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЖИТОМИРЩИНИ» ...	64
<i>ГУДЗЕВИЧ А.В.</i> ІДЕНТИФІКАЦІЯ ПРОСТОРУ ЯК КЛЮЧ ДО РАЦІОНАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ.	67
<i>ЯКИМЧУК О.О.</i> ВПЛИВ ШЛЯХТИ РІВНЕНСЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА РЕЛІГІЙНУ СФЕРУ ЖИТТЯ ВЛАСНИХ МАЄТКІВ У ХІХ СТ.	74
<i>ШЕРЕТЮК Р. М.</i> АНТИКАТОЛИЦЬКИЙ ВЕКТОР ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКОГО СВЯТО-ВОЛОДИМИРО-ВАСИЛІВСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО БРАТСТВА В ЖИТОМИРІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.	80
<i>МЛЯСЕВИЧ І. В.</i> МЕРЕЖА БІБЛІОТЕК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.	84
<i>ЛУКАШУК В. С.</i> РОЛЬ «ВОЛЫНСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ» У ФОРМУВАННІ РЕЛІГІЙНОЇ ПЕРІОДИКИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.	96
<i>ЄРШОВ В. О.</i> ІМАГОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС БЕРДИЧЕВА У ПОЛЬСЬКОМОВНІЙ ЛІТЕРАТУРНІ ВОЛИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.	103
<i>ТАРАБУКІН О. О.</i> ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ І ФОРМУВАННЯ ЗБІРОК АРХЕОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВОЛИНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ.	ПО
<i>МАНЬКОВСЬКА Р. В.</i> МУЗЕОЛОГІЯ, ЯК НАУКОВА СИСТЕМА: СТРУКТУРНІ СКЛАДОВІ ГАЛУЗІ.	122
<i>РОДІЧЕВА О.</i> СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ КРАЮ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ВОЛИНСЬКА НАРОДНЯ ГАЗЕТА».	126
<i>НІКОЛАЄНКО О. О.</i> ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО ЖІНОЦТВА НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	133
<i>ТАРАБУКІН О. О., ІГРУНІНА С. О.</i> КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ ЖИТОМИРЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗВІДОК 2010-2011 РР.).	137
<i>КОРБУТ Г. О., ВИСКУШЕНКО А. П., ПАМІРСЬКИЙ М. С.</i> ЕКОЛОГІЧНІ МОТИВИ В ТЕАТРАЛЬНО-МИСТЕЦЬКОМУ ЖИТТІ ЖИТОМИРЩИНИ – ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.	147
<i>ФУРМАНСЬКА О. М.</i> РОЗВИТОК ПРЕСИ НА МАЛИНЩИНІ.	150
<i>СМИРНОВ І. Г.</i> ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «КАМ'ЯНЕЦЬ-НА-ПОДІЛЛІ» З ПОГЛЯДУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА: ЛОПСТИЧНИЙ ВИМІР.	156
<i>ЧЕРНЯК В. В.</i> «ПІЛЯВІН» – ПАРК ЄВРОПЕЙСЬКОГО РІВНЯ.	168
<i>МАРТИНЮК М.</i> КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА БЕРДИЧЕВА У ВИМІРАХ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ МІСТА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.	172
<i>ГЕРАСИМЧУК Л. В.</i> ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ЗАЛУЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В ТУРИСТИЧНУ ГАЛУЗЬ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ.	176
<i>БАБИЧА С., РОМАНЕНКО О. В.</i> АВТОРСЬКА ПРОГРАМА ЕКСКУРСІЙНОГО ТУРУ ДЛЯ ДІТЕЙ ДО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БУША».	180

<i>БЕДЬ М. М.</i> СТОРИНКИ ЛІТОПІСУ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У НАРОДНОМУ МУЗЕІ ІСТОРІЇ СЕЛА ТЕРЕХОВЕ	183
<i>ЦВІК Г. В.</i> РАДОМИШЛЬСЬКИЙ НАРОДНИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ	187
<i>ВИТРЕНКО В. В.</i> ПРО УТВОРЕННЯ ПУЛИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РАЙОНУ	193
<i>ГНЄДАШЕВ В. М.</i> ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ТА ЙОГО ТРИ ПРОВІДНІ СКЛАДОВІ НА ЖИТОМИРЩИНІ	200
<i>СРІБНА М. А.</i> РОЗВИТОК ЧЕРВОНОХРЕСНОГО РУХУ НА ЖИТОМИРЩИНІ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	205
<i>МОКРИЦЬКИЙ Г. П.</i> ЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ЗАБУДОВИ ЖИТОМИРА	208
<i>ВАХОВСЬКИЙ В. С.</i> ЮВІЛЕЙ НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОГО КІНОТЕАТРУ	215
<i>АБРАМОВИЧ С. Д.</i> ДИТЯЧІ СПОГАДИ СТАРОГО ЖИТОМИРЯНИНА	224
НА НИВІ ОСВІТЯНСЬКІЙ	
<i>ПРИШЕПА О. П.</i> ШКОЛА ЯК ОДИН ІЗ КАНАЛІВ ЗАЛУЧЕННЯ МЕШКАНЦІВ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)	230
<i>ЄРШОВА Л. М.</i> ЗМІСТ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ У ЗАКЛАДАХ ВІДОМСТВА ПРАВОСЛАВНОГО ВІРОСПОВІДАННЯ (ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)	236
<i>ГУЗУН Т. І.</i> ЖИТОМИРСЬКА МІСЬКА ШКОЛА ХОРЕОГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА «СОНЕЧКО»	245
<i>КОМАРНІЦЬКИЙ О. Б.</i> ПАРТІЙНА, ПОЛІТОСВІТНЯ ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСТВА ЖИТОМИРСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ	251
<i>БАБКОВА С. В., ОБОЗНИЙ В. В., РИЛЕНКО А. М.</i> ДОСВІД СПІВРОБІТНИЦТВА КИЇВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ З ОСВІТНЬО-КРАЄЗНАВЧИМИ УСТАНОВАМИ ЖИТОМИРА	260
<i>НЕДАЙБОРЩ Т. А., ПАНЧУК М. В., ЦВЕТКОВА А. М.</i> КАТЕРИНА ШВЕЦЬ — СУЧАСНИЙ ПЕДАГОГ, ЗАСЛУЖЕНИЙ ПРАЦІВНИК ОСВІТИ УКРАЇНИ	265
<i>СКАВРОНСЬКИЙ П. С.</i> ШКОЛА, ЯКА НЕ МАЛА ПРАВОНАСТУПНИКІВ	270
<i>ГРИГОР'ЄВА А. П.</i> ПЕРЕД БРАМОЮ ВІЧНОСТІ (З ДОСВІДУ РОБОТИ МУЗЕІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	274

<i>ПАНЧУК М. В., СКАВРОНСЬКИЙ П. С.</i> ДІЄ ШКІЛЬНИЙ МУЗЕЙ	280
<i>МЕЛЕШЕНКО А. А.</i> МЕТОДИ ВИХОВАННЯ В ПОЧАТКОВИХ ЄВРЕЙСЬКИХ ШКОЛАХ ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	285
<i>МОЖАРІВСЬКА І. М.</i> ПРИНЦИПИ Й НАПРЯМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ В ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНІ — ЖИТОМИРЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)	289

БІБЛІОГРАФІЯ

<i>ТАРАБУКІНО О.</i> МУЗЕЇ ЖИТОМИРЩИНИ У ХІХ — ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ. БІБЛІОГРАФІЯ (1873-1938)	295
---	-----

НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ

<i>КОСТРИЦЯМ, Ю.</i> З ЛЮБОВ'Ю ДО РІДНОГО МІСТА	299
<i>КОСЕНКОВ В.</i> ДРУГЕ ЖИТТЯ МИКОЛИ БЛІНОВА	300
<i>КОНДРАТЮК Р. Ю.</i> І ПРЕКРАСНИЙ СУВЕНІР, І ПІЗНАВАЛЬНЕ ВИДАННЯ	301
<i>СОБЧУК С. В.</i> МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЖИТОМИРЩИНИ	302
<i>В. В. КОСЕНКО</i> ХИТРОСПЛЕТЕННЯ ЛЮДСЬКИХ ДОЛЬ	304

ЮВІЛЕЇ

<i>ЦИЦЮРА В. К.</i> ПРИНЦИП ПРЕЗИДЕНТА ДЕ ГОЛЯ, АБО ВРОЖАЇ ТВОРЧОЇ НИВИ ГЕОРГІЯ МОКРИЦЬКОГО	306
---	-----

ПАМ'ЯТАЄМО

<i>ГРУЗЬСЬКА Л. П., КОСТРИЦЯ М. Ю.</i> ПОЛУМ'ЯНИЙ СИН УКРАЇНИ (ПАМ'ЯТІ М. Т. ТРОНЬКА)	309
<i>СКАВРОНСЬКИЙ В. П., СКАВРОНСЬКИЙ П. С.</i> АКТИВНИЙ УЧАСНИК КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ЖИТОМИРЩИНІ, ВЧЕНИЙ-ГЕОГРАФ В. О. ШЕВЧЕНКО (СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО КАРТОГРАФА, ДІЙСНОГО ЧЛЕНА ЖИТОМИРСЬКОГО НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ ВІКТОРА ОЛЕКСІЙОВИЧА ШЕВЧЕНКА ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ)	312
<i>КОСТРИЦЯ Н. С.</i> УКРАЇНУ ЛЮБИЛА ЩИРО (ПАМ'ЯТІ О. Г. КАРАГЕДОВОЇ)	318
<i>ТИМИРЯЄВ Е. Р.</i> ХУДОЖНИК-ГРАФИК ЮРИЙ ІВАНОВИЧ БІРЮКОВ (1940-2011)	320

В. О. ЄРШОВ
(м. Житомир)

ІМАГОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС БЕРДИЧЕВА
У ПОЛЬСЬКОМОВНІЙ ЛІТЕРАТУРНІ ВОЛИНІ
XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У XIX ст. Бердичів у Європі мав стійку й строкату славу «міста чудес». "Повітря Бердичева і його околиць було пронизано духом якогось дивовижно-веселого жарту; може, на це впливала урожайність землі, а може також і хитрощі євреїв, яких у самому Бердичеві нараховувалось сорок тисяч», — згадував М. Чайковський [17,75]. «Дивне це місто Бердичів, — писав А. Гроза, — яке не лежить на сплавній річці, нема навіть шосе, ледве два роки тому піднесене до міст повітових, але більше має банкірів, ніж взяти разом усі наші інші міста. Бердичів до останніх років був у нас центром торгівлі кіньми і худобою» [22,100-101].

Дійсно, особливе місце серед інших населених пунктів Російської імперії, на думку російського вченого І. Павловського, Бердичів займав вже у 1843 р.: «У Житомирському повіті примітне містечко Бердичів при річці Гнилоп'яті, яке населене майже самими євреями <..>. До 2 300 домів, у числі яких 40 з каменю. Жителів більше 20000» [3, 60]. Ці ж данні підтверджував польський письменник та історик Ш. Аскеназі [15, 117].

За даними загальноросійського перепису 1897 р., Бердичів посідав шосте місце в Україні за чисельністю представників купецького стану. Однак у відсотковому вимірі місто впевнено займало перше в Росії місце

за кількістю євреїв-купців, де їх налічувалось 91,8% [7,26-27]. Протягом першої половини XIX ст. Бердичів був найбільшим центром оптової торгівлі, пік розвитку якої припав на середину XIX ст. [13,113]. Крім цього, саме в Бердичеві й Одесі протягом першої половини XIX ст., а, власне, до 1860-х років включно був сконцентрований основний грошовий капітал як за кількістю, так і за розмірами в банкірських домах (банках) [2,116]. У польській мові функціонував навіть вираз: «Заможний як бердичівський банкір» («Bogaty jak berdyczowski bankier»). Бурний економічний розвиток міста, як торговельного центру, відбувався шаленими темпами і не втрачав своїх позицій у майбутні роки, коли зросли інші торгово-промислові осередки, серед яких були Харків, Житомир, Київ і, особливо, Одеса.

«Столиця польських євреїв», — писав А. Єловицький [25, 140], «Знаменита та багата столиця польських євреїв», — підсилював Ф. Ковальський [9, 162], «Торгівельний Єрусалим Русі», — згадував М. Чайковський [17, 1], «Це єдине містечко на Україні, яке мало чим відрізняється від багатьох містечок тамтешньої сторони тільки тим, що в ньому кількість євреїв була більшою, ніж де інде», — візія Г. Жевуського. Крім цього чудновчанин позначав за євреями бердичівщини ще одну характерну рису. На його думку, «євреї в Україні відрізнялись навіть між євреями інших провінцій своєю ввічливістю до шляхти» [30, 70-71]. Характерні ознаки Бердичева як торговельного міста виражені також у низці польських прислів'їв. Відомо, що польська мова XIX ст. фіксує вирази: «Koniarz jak berdyczowski żydzi» або «Rejwach, jakby rabin berdyczowski zajechał», чи «Targuje się jak przekupka berdyczowska» [28, 74-75].

Славнозвісні літні бердичівські ярмарки — Онуфріївська та Успенська — тривали по кілька тижнів і були своєрідним світським раутом громадян усіх станів (незалежно від їх соціального та матеріального становища) та щорічним підсумком економічної діяльності. «На ярмарках бувало по сорок тисяч табунних коней, і по двадцять тисяч, що стояли у стайнях; по сто тисяч різної рогатої худоби, смоли і дьогтю привозили у такій кількості, що можна було ними висмолити й вимазати дьогтем всю російську державу, а інших товарів, жіночих дрібних коштовностей, виробів із золота і срібла було стільки, що людина доходила до одуріння, дивлячись на них. Були заклади гастрономічні, якими могли пишатися Париж, Лондон, Відень, і про які Стамбулу навіть не снилося; були цукерні, були театри, в яких ставилися комедії, трагедії, мелодрами; цирк», — свідчив М. Чайковський [17,75].

Бердичів був місцем, де укладалися договори та шлюби, зав'язувалися знайомства й ділові контакти, можна було почути останні новини та «екстремально» провести час. Це було місце напруженої роботи й легковажних розваг, нарешті, Бердичів був осередком, де формувалась суспільна думка й аксіологічні уявлення.

Навколо Бердичева завжди зароджувалися, множилися, поширювалися

численні легенди, міфи, чутки, чудесні неймовірні розповіді, серед яких, наприклад, розповідь М. Чайковського у гавенді «Старо-Кияни. 1809» про те, що під час бердичівського ярмарку тут можна було купити зброю "для повстанського загону [18,141]. ім'я «бердичівського Ротшильда» Гальперіна потрапило навіть у твори О. де Бальзака [16, 42-44], А. Грози [22, 100-101] і М. Мамаєва [29, 18]. Інший бердичівський банкір Шафнагель згадується у «Коллокації» Ю. Коженювського [26, 102], «Лампі чорнокнижника» Ю. І. Крашевського [27, 117] та «Мемуарах» М. Чайковського [17, 212-214].

Місто примхливо об'єднувало в собі дві могутні культури: польську і єврейську, католицьку та іудейську. Бердичів був осередком східноєвропейської торгівлі, а разом з нею — різноманітних примхливих західних впливів. «Нам хотілося з'їздити до Бердичева, — говорить один із доповідачів Товариства історії і старожитностей — місце в тутешній стороні видатне завдяки його ярмаркові, монастирю й торгівлі: це польський Париж. Якщо молодий чоловік не був у Бердичеві, то він сто відсотків у великому світі втрачає» [14, 252].

Вплив єврейської культури на польську у середині XIX ст. був достатньо помітним. Серед вагомих факторів, що сприяли утворенню урбаністичного міфу, крім, природно, економічного, стало формування саме в Бердичеві та просування звідси громадської течії, що отримала назву балагульщина.

Слово балагула (balaгуła) походить з ідиш (balagulet), де воно мало кілька значень: назва дорожньої підводи, на якій їздили євреї; єврей-кучер, візник; у Південно-Західному краї: народник із польських поміщиків 1830-1850 рр. [8, 123; 12, 23]. «Na Wołyniu zaś i Podolu balaгуła to rozlekatany wózek żydowski; <.. > swoisty ruch wśród młodzieży szlacheckiej na terenie Ukrainy, Podola i Wołynia; <.. > Centrum jej stanowił Berdyczów z okolicą» [31,474-475].

«Столицею балагульщини був Бердичів» [20,76], — розповідає Ю. Дунін-Карвицький. Простір, який «окупували» балагули, охоплював пограниччя між Волинню і Київщиною, далі на захід до Любару, на схід до Василькова та Сквири. Бердичівська балагульщина — епатажна поведінка шляхетської молоді середнього достатку, яка сформувалась у Бердичеві в середині тридцятих років XIX ст. й до середини сорокових років охопила всю Правобережну Україну. Ватажком балагулів вважався Антоній (Антін) Шашкевич (1812-1880) — досить талановитий співак і поет-аматор.

Балагули одягались у стилі бердичівських єврейських кучерів, наслідували манери князя Юзефа Понятовського, його легендарну поведінку й розваги у своїх маєтках у 1779-1805 рр. Епатажна поведінка балагулів характеризувалась демонстративною неповагою до освіти, відмовою від громадської діяльності, порушенням етичних норм і традиційних. Також заохочувалась груба демонстрація фізичної сили перед іншими людьми. Серед провідних забав балагулів були полювання на вовків «сам на сам», скачки в оголеному

вигляді на конях, організація на козацький манер «степних банкетів» [4, 272-289; 21,235-236; 24,122-123]. Знамениті Бердичівські ярмарки завжди супроводжувалися гучними витівками балагулів, балами та картярськими іграми. Резонанс бердичівської балагульщини в Україні був дуже потужним. Це знайшло своєї емоційні рецепції в тогочасній мемуаристичній літературі. Варто лише згадати «Спогади. Мемуари» про бердичівський ярмарок Ф. Ковальського, «Мемуари мого життя» Т. Бобровського, нариси «Бердичівські ярмарки» Т. Букара, роман «Колокація» Ю. Коженювського, «Балагули. Декілька рис із сучасного життя. В'їзд до Бердичева» Ю. Дзежковського або А. Filipowicza (Г. Олізар) «Змішування понять Яроша Бейли» etc.

Гостру критику бердичівське балагульство отримало в комедії К. Гейнча «Тогочасна молодь». Збереглася навіть літературна легенда про те, як цей твір був сприйнятий бердичівськими балагулами: вони пообстригали собі вуса й бороди та послали в подарунок авторові. Однак К. Гейнч не був здивований «увагою». Він набив цим волоссям подушку, зробив на ній відповідний напис «балагули» і призначив її для свого собаки [1, 99].

Протягом усього XIX ст. Бердичів знаходився у вирії суспільно-політичного життя. Мабуть не випадково саме в Бердичеві у 1820 р. було організовано орден тамплієрів, діяльність якого поширювалась на Волинь, Київщину та Поділля. Тут у січні 1825 р. відбувалися контакти Південного товариства декабристів із Польським таємним патріотичним товариством. Відвідати Бердичів мріяв О. С. Грибоедов [5, 587], але до цього часу не відомо, відбулась ця подорож, чи ні. У Бердичеві 7 травня 1863 р. було організовано повстанський загін з кількох сотень добровольців під командуванням вісімдесятирічного П. Крижанівського. До повстанців приєднався загін озброєних кінників, яких привели В. Падлевський та Л. Чеконський. У подальшому В. Падлевського було заарештовано і 9 листопада 1863 р. розстріляно в Києві.

У першій половині XIX ст. для польськомовних мешканців Правобережжя Бердичів набуває сакрального значення. Сюди, як до Кастальського джерела, приїздить письменники з усього краю. Т. Бобровський, Д. Ф. Борковський, Т. Букар, К. Гейнч, К. Глинський, С. Гошинський, М. Грабовський, А. К. Гроза, С. В. Гроза, Ю. Дзежковський, А. Єловицький, А. В. Жевуський, Г. Жевуський, Т. Заборовський, Б. Залеський, Є. Івановський, К. Качковський, І. Клімашевський, Ф. Ковальський, Ю. І. Крашевський, Ю. Коженювський, А. Креховецький, А. Мальчевський, А. Марцінковський, Г. Олізар, Т. А. Олізаровський, С. Осташевський, Я. Д. Охоцький, А. Пжездзеський, Я. Потоцький, Адам Плуг, Г. Пузиніна з Гюнтеров, Вл. Словацький, Т. Падура, В. К. Ходзкевич, М. Чайковський та багато інших шукають тут спілкування та сюжетів для своїх творів, зв'язують позиції й уточнюють погляди, узгоджують плани й намічають дії. Видатний мемуарист М. Чайковський наприкінці свого життя складає список із видатних бердичівлян, серед яких були Кароль Сенкевич, Ян

Сенкевич — історик, Алойзи Фелінський, Шимон Конопацький — автор селянок, Піотровський — дослідник польського правознавства, Словацьк и й — професор у Кременці, Кароль Ружицький, Ян Омешінський, Міхал і Вінцент Будзинці [17, 81].

Бердичів став значущим містом у життєдіяльності О. де Бальзака. Шлях із Парижу до Верхівні тривав вісім днів. Пересівши в Бердичеві до єврейської будки, письменник добрався до Верхівні. Спогади про місто зберігає "Подорож до Польщі" [16, 39-48]. 14 березня 1850 р. у бердичівському костьолі св. Варвари відбулось вінчання О. де Бальзака та Е. Ганської [6, 262, 300]. Єврейський Бердичів та «полохливого ізраеліта» [11, 104-105] згадував професор Крістоф Дитріх Роммель, коли відвідав місто у 1812 р. під час подорожі до Харкова. Єврейська домінанта в супроводі міфу Бердичева — невід'ємна складова урбаністичного міфу.

Бердичів називали також містом контрабанди, яка тут «танула, як сніг». Вважалось, зокрема, що контрабанда зберігалась у бурмістра підполковника Кільчевського [29,114]. Однак М. Чайковський пригадував, що йому не вдалося «жодного разу чути, що в Бердичеві захоплено хоч би одного контрабандиста» [17, 79].

Здається, що сама історія глузує з міста. Споконвічно і до 1844 р. Бердичів входив до складу Волинського воєводства/губернії. Після цієї дати його спочатку було включено до Махновського повіту, а в 1846 р. — створено окремий Бердичівський повіт у складі Київської губернії. Місто, що лежить на відстані 40 км від Житомира, опинився більш, ніж за півтори сотні кілометрів від Києва. Цю особливість Бердичева коментує у своїх мемуарах М. Чайковський: «Повіт Житомирський складався з двох частин: Полісся — з лівого берегу Тетерева <...> й України — на правому березі

Тетерева, яка ще донедавна входила до Волинської губернії, а зараз знову включена до Київської губернії і становить Бердичівський повіт» [17,219]. Підтекст такого повідомлення полягає у визнанні за Бердичевом статусу пограничного міста України, або, як писав Є. Івановський, «духовної столиці України» [23, 19].

Онуфрієвську та Успенську ярмарки, які, власне, й зробили той самий легендарний Бердичів, у 1856 р. примусово переводять до Києва. Як не дивно, але Бердичів так і не отримав Магдебурзького права, хоча, мабуть, найбільш його заслуговував серед усіх населених пунктів Правобережжя.

Складовою бердичівського міфу є невпорядкованість, безпам'ятність і, нарешті, спонтанність і заплутаність. Невизначена приналежність міста, нелогічна адміністративна прив'язка, розмитість напрямку руху і простору, об'єкти якого в художніх творах кочують самі по собі, відсутність власної символіки — здається, все або служить для підсилення цього міфу, або підкорюється магії його сили.

Карнавалізація Бердичева затьмарює все, що є його периферійним оточенням, рве всі зв'язки з навколишнім простором, порушує традиції, що

устоялися століттями: «Поручик Якимович, коли у костьолі 00. Кармелітів босих почали грати на органі улюблений марш ксьондза провінціала Романовського, запросив до танцю дружину полковника Клінгберга і зробив з нею декілька па у той час, коли преор ксьондз Даниель співав „Ite, missa est”, — згадує в «Мемуарах» М. Чайковський. Іншого разу бердичівські гусари «йшли в траурній процесії на чолі з підполковником Мілорадовичем за труною, покритою плащеницею; всі були в повній жалобі. Рот послав свого ад'ютанта дізнатися, чи то похорони. Йому відповіли: „Ховаємо генерала Рота”. Рот наказав принести труну до себе, відкрив, а там була ще жива свиня. Без гніву, без крику посадив усіх гусарів під арешт. Суд відбувся відповідно до статуту, вісім офіцерів на чолі з підполковником Мілорадовичем понижено до простих солдатів, Стакенберга, ротмістра гусарів, переведено до полка драгунів у чині капітана, який постав перед генералом у скарикатуреному мундирі драгунів і подав у відставку» [17, 26-27].

Яскраво, об'ємно, колоритно ця бердичівська «плутанина» передана в записаній на початку XIX ст. 3. Доленгою-Ходаковським пісенщицею:

*W Berdyczowie na jarmarku
Przedawali pannę w garku.
Za grosz wiele, za dwa mało,
Za trzy kupi pannę całą [19, 265].*

Щось аналогічне напише в 1918 р. Перец Маркіш у поемі «Волинь»:

*Вот неделя, вот другая,
И Бердичев, франт чванливий,
Заявляясь с кредитом:
«Слово честное — залог!»
Он, товар хваля, твердит им:
«Нужно брать не рассуждая,
Соглашайтесь — и счастливой
Ярмарки пусть даст вам бог!» [10, 269].*

Дивлячись на поступ Бердичева крізь час і простір, треба визнати, що цей міф живе своїм особливим життям, витісняючи на периферію все, що так чи інакше втручалось або могло втрутитись у його ество, міф поглинає і перемелює все, що потрапляє у коловорот його простору. Метафори «єврейський Єрусалим» і «польський Париж» — шати, які репрезентують міфологічну екзотику найвідомішого й «найскандальнішого» міста Правобережної України.

«Pisuj do mnie na Berdyczów», «Pisuj na Berdyczów», «Pisuj acrap na Berdyczów», «Wywaj zdrowa i pisz do mnie na Berdyczów drobnymi literami»,

"Pisz na Berdyczów drobnym charakterem» [28, 74-75] — одні з численних варіантів зафіксованої вперше ще в 1819 р. і досить поширеної до сьогодні польської поговорки, що вкарбована в художні тексти творів Ю. Словацького («Bieniowski»), Ю. І. Крашевського («Ostrożnie z ogniem», "Trapezologion»), Л. Штирмера («Światła i cienie») та багатьох інших. "Пиши на Бердичів» — вираз, що значить: все, справа закінчилася, пиши в нікуди, лист пропаде, не дійде, продовжувати робити справу не варто. І якщо польськомовна мемуаристична література створила свою візію єврейського Бердичева першої половини XIX ст., то власне єврейська з наростаючою потужністю почала набирати оберти з кінця XIX ст., коли до поезитзації міста долучилися Менделє Мойхер Сфорім та Шолом Алейхем, а за ними М. С. Абрамович, Х. Н. Бялік, П. Маркіш, О. Шварцман та Д. Гофштейн, а потім й М. А. Аронський, Р. Н. Балясна, Б. А. Буркатов, І. Ш. Бухбіндер, Х. А. Вайнерман, А. Веледницький, А. Вергеліс, М. Д. Гарцман, С. І. Гельмонд, М. Я. Гершензон, Л. Гірш, А. Ю. Гонтар, Ф. Н. Горенштейн, В. С. Гроссман, І. Я. Гурлянд, Л. А. Даєн, Дер Ністер, Г. Я. Діамант, С. Я. Єлисаветський, Н. І. Забара, А. Я. Каган, Я. Каплер, И. Н. Кіпніс, І. Нусімов, Є. Х. Райцин, Б. М. Ройтблат, М. А. Талалаєвський, Я. Тіфлінський, І. П. Фалікман, П. Холоденко, Є. М. Шехтман та багато інших, твори яких, у свою чергу, примножили славу легендарного та чарівного міста.

* * *

1. Абрамович П., Гнатюк В. Ще про Гейнча (Гінча). Бібліо- та біографічні нотатки//За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX — XX століть./За ред. М. С. Грушевського. — Т. 25. — Кн. 2. — К.: Державне видавництво України, 1928. — 328 с. — С. 99-102.
2. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. — Т. 1. — Одеса, 1931. — 175 с.
3. География Российской империи составленная Иваном Павловским. — Ч. 1. — Дерпт, 1843. — 254 с.
4. Гнатюк В. Я. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина)//Ювілейний збірник на пошану академіка М. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Наук. зб. Всеукраїнської Академії наук. — Кн. 2. — 1928. — 523 с. — С. 272-289.
5. Грибоедов А. С. Письмо В. Ф. Одоєвскому от 10 июня 1825 г. из Киева//Грибоедов А. С. Сочинения. — М.: Художественная литература, 1956. — 798 с.
6. Гроссман Л. Бальзак в России/Литературное наследство. Русская культура и Франция: ВЗКн. — Кн. 2. — Т. 31-32. — М.: Журнал ьно-газетное объединение, 1937. — 1028 с. — С. 149-372.
7. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.)//Український історичний журнал. — 2006. — № 3 (468). — Травень — червень. — С. 16-41.
8. Етимологічний словник української мови: У 7 т. — Т. 1: А-Г. — К.: Наукова думка, 1982. — 631 с.
9. Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок/Перекл. П. Білоуса//Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — № 13. — Житомир, 2005. — С. 162-176.
10. Маркіш П. Стихотворения и поэмы. — Л.: Советский писатель, 1968. — 702 с.
11. Роммель К. Д. фон. Спогади про моє життя та мій час. — Харків: Майдан, 2001. — 235 с.
12. Словник української мови/Упорядк. Б. Д. Грінченко. — Т. 1: А-Ж. — К., 1907. — 492 с.
13. Субботин А. П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследования-

- ний в западной и юго-западной России за лето 1887 г.— Вып. 2.— СПб, 1890.— 240 с
14. Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете/Под завед. О. М. Бодянского.— Кн. 3.— М.: Университетская типография 1869.— 744 с.
 15. Askenazy Sz. Rosya — Polska. 1815-1830.— Lwów: Nakładem H. Altenberga, 1907.— 207 s
 16. Balzac. Podróż do Polski/Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński.— Warszawa: Biblioteka Boy'a, [1931].— 111 s.
 17. [Czajkowski M.J. Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego/Tłumaczył na polskie A. P.— Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898.— 286 s.
 18. [Czajkowski M.J. Pisma Michała Czajkowskiego Powieści kozackie. Gawędy.— T. 3.— Lipsk: F. A. Brockhaus, 1863.— 293 s.
 19. Dołęga Chodakowski Z. Śpiewy stawiańskie pod strzechą wiejską zebrane.— Warszawa 1973.— 305 s.—N« 186.
 20. Dunin-Karwicki J. Z moich wspomnień.—Wstęp. Lata dziecięce i młodzieńcze.—Warszawa: Nakład księgarni A. G. Dubowskiego, 1903.— 343 s.
 21. Dunin-Karwicki J. Ze starego autoramentu: typy i obrazki wołyńskie.— Warszawa-Księg. A. G. Dubowski, 1899.— 239 s.
 22. Groza A. Mozaika kontraktowa. Pamiętnik z roku 1851.— Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1857.— 256 s.
 23. Helenijusz Eu... go (Iwanowski E). Kilka rysów i pamiątek.— Poznań: W księgarni J. K. Zupańskiego, 1860.— 515 s.
 24. Helenijusz Eu... go (Iwanowski E). Listki z Ukrainy.— T. 3.— Kraków: Nakładem autora, 1902.— 256 s.
 25. Jełowicki A. Moje wspomnienia.— [Warszawa]: Instytut wydawniczy: Pax, 1970.— 439 s.
 26. Korzeniowski J. Kollokacja.— [Wrocław]: Ossolineum, [2005].— 264 s.
 27. Kraszewski J. I. Latarnia czarnoksiężka. Obrazy naszych czasów.— T. 3.— Warszawa: S. Orgelbrand, 1843.— 189 s.
 28. Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich.— T. 1: A-J.— Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969.— 812 s.
 29. Rosjanin w Polsce w latach 1838-1842. Pamiętniki N. J. Mamajewa/Przkład z rosyjskiego.— Warszawa, [1909].— 152 s.
 30. Rzewuski H. Pamiętniki Bartołomieja Michałowskiego.—Oddziałł.—Tom II.—Petersburg i Mohilew: Zakładem B. M. Wolffa, 1857.— 186 s.
 31. Seńkiw I. Biuletyn Polsko-Ukraiński//Tygodnik Ilustrowany.— N» 46 (185).— 1936.— 5. 474-480.